

ZİHİN FELSEFESİ BAĞLAMINDA RUH KAVRAMININ BİLİNÇ KAVRAMINA DÖNÜŞÜMÜ

Transformation of the Concept of Soul to the Concept of Consciousness in the Context of Philosophy of Mind

Hüseyin Adem TÜLÜCE

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
Din Bilimleri Anabilim Dalı, Aksaray, Türkiye [ID](https://orcid.org/026db3d50) [ror.org/026db3d50](https://orcid.org/026db3d50)
*Assist. Prof., Aksaray University Faculty of Islamic Sciences Department of Philosophy and
Religious Sciences Department of Religious Sciences, Aksaray, Türkiye*

✉ huseyinadem.tuluce@aksaray.edu.tr [ID](https://orcid.org/0000-0003-3999-739X) <https://orcid.org/0000-0003-3999-739X>

i Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 04.05.2023
Kabul Tarihi / Accepted: 02.08.2023
Yayın Tarihi / Published: 15.12.2023

” Atıf / Cite as: Tülüce, Hüseyin Adem. “Zihin Felsefesi Bağlamında Ruh Kavramının Bilinç Kavramına Dönüşümü”. *Mütefekkir* 10/20 (2023), 325-344.
<https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405261>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

ZİHİN FELSEFESİ BAĞLAMINDA RUH KAVRAMININ BİLİNÇ KAVRAMINA DÖNÜŞÜMÜ

Öz

Bilinç, modern zamanların en temel ve zor problemleri arasında yer alır. Bilince kaynaklık ettiğini düşündüğümüz ruh kavramı için de benzer şeyleri söylemek mümkündür. Çalışmada günümüz filozof ve nörobilimcilerinin ana uğraş alanlarından biri haline gelen bu problem, ruh kavramından bilinç kavramına doğru gerçekleşen dönüşüm çerçevesinde incelendi. Bu dönüşümün gerçekleşmesi insanın kendini ve evreni anlamaya ve açıklamaya çalışmasıyla mümkün olabilmıştır. Bu anlamlandırma ruh ve bilinç ile doğrudan ilgilidir. İnsan, varoluş tarihi boyunca doğaötesi bir arayışın içinde olmuştur. Bu arayışın birinci basamağında ruh, son basamağında ise bilinç vardır. İnsan, tarım toplumundan sibernetik topluma doğru büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Tarım toplumunda, dini anlamda ruhu merkeze alan insan, sibernetik toplumda bilimsel anlamda bilinci merkeze almıştır. Makalede, yaşanan dönüşümü göstermek açısından ruh ve bilinç kavramları hem tarihi gelişim süreçleri itibarıyla hem de zaman içinde geçirdikleri anlam dönüşümü açısından tasvir edildi. Makalede ruh sözcüğünün yerine geçebilecek şekilde bilinç sözcüğünün kullanımının tarihi, felsefi ve bilimsel zemini açıklanmıştır. Bu bağlamda da bilimsel dünya görüşü arttıkça ruh yerine bilincin kullanılmaya başlandığı meselesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Felsefe, Nörobilim, Zihin, Bilinç, Ruh.

Transformation of the Concept of Soul to the Concept of Consciousness in the Context of Philosophy of Mind

Abstract

Consciousness stands as one of the fundamental and challenging problems of modern times. Similar things can be said within the concept of the mind, which we believe underlies consciousness. This problem, which has become one of the main areas of focus for contemporary philosophers and neuroscientists, has been examined within the framework of the transformation from the concept of the mind to the concept of consciousness. This transformation has been made possible by humanity's efforts to understand and explain itself and the universe. This sense-making process is directly related to the concepts of the mind and consciousness. Throughout history, humans have been engaged in a transcendent search. The soul is the first step of this search, and consciousness is the final step. Humans have undergone a significant transformation from an agrarian society to a cybernetic society. In agrarian societies, the soul was central in a religious sense, while in cybernetic societies, consciousness has taken a central position in a scientific sense. In this article, the concepts of the mind and consciousness are described in terms of their historical development and the semantic transformations they have undergone over time to demonstrate the ongoing transformation. The historical, philosophical, and scientific foundations for the use of the term "consciousness" instead of the term "soul" are explained. Furthermore, the article discusses the issue of the increasing use of the term "consciousness" instead of "soul" as the scientific worldview expanded.

Keywords: Philosophy, Neuroscience, Mind, Consciousness, Soul.

GİRİŞ

İnsanlık tarihinde, ruh ve bilinç kavramları, bilim ve felsefe alanlarında her zaman derin bir merak konusu olmuştur. Ruh, binlerce yıldır insanların zihnini meşgul eden gizemli ve karmaşık bir dini ve kültürel olgudur. Bilinç

ise insan deneyiminin temel taşlarından biri olarak kabul edile gelmiştir. Makalede, ruh kavramının bilinç kavramına doğru gerçekleşen dönüşüm süreci ele alındı. Ruh, antik çağlardan beri insanlar üzerinde derin düşüncelere yol açan önemli bir konudur. Çeşitli kültürler ve dini inançlar, ruhun doğasını anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Ancak, zamanla bilim alanındaki ilerlemelerle birlikte, ruh kavramı daha karmaşık hale gelmiş, modern felsefe, ruh ve bilinç ilişkisini daha derinlemesine incelemiştir. Günümüzde, nöroloji, psikoloji ve bilişsel bilim gibi disiplinlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, ruh ve bilinç konusu daha da derinleşmiş, beyin araştırmaları ve zihin deneyleri, bilincin nasıl ortaya çıktığına dair yeni perspektifler sunmuştur. Buna karşın ruh kavramı ise daha çok dini ve spiritüel inançlarla ilişkilendirilmiş ve bireysel deneyimlere dayanmıştır. Böylelikle ruh ve bilinç kavramları dayandıkları var oluşsal köken aynı olsa da birbirinden uzaklaşmaya başlamışlardır.

Felsefe ve nörobilimin en zor ve gizemli problemi olarak değerlendirilen bilinç, düşünce tarihinin başlangıcından günümüze kadar ruh kavramıyla ifade edilmiştir. Dinler tarihinin en önemli kavramı olan ruh, zamanla bilinç kavramına doğru dönüşmüş ve ruhun yeri de ilâhî âlemden beyne doğru değişmiştir. Bu dönüşümü tetikleyen iki ana sebep bulunmaktadır. Bunlardan ilki insanlık tarihindeki bilimsel gelişmeler, ikincisi ise evren ve insanın özel olduğu düşüncesinin zamanla azalmasıdır. Geçmişte insanın evreni ve kendini anlamlandırma sürecinde temel dayanak noktası inanç olmuştur. İnançın en önemli ve gizemli kavramı ruhtur. Nasıl ki geçmişte ruh bir gizeme sahipse bugün de bilinç aynı gizemi üzerinde taşımaktadır. Geçmişte ruh olarak adlandırılan bu gizem bugün bilinç olarak adlandırılmaktadır. İnsanın varoluş tarihine kültürel, bilimsel ve felsefi boyutlarıyla bakıldığında insanı insan yapan ve onu diğer varlıklardan ayıran bir özellik bulma çabasının her daim olduğu görülür. Özellikle Aydınlanmaya kadar varlığını devam ettiren dine dayalı geleneksel dünya görüşü insanın anlamını ve değerini ruhu merkeze alarak açıklamıştır. Aydınlanma sonrasında bilim, bütün inanç imgelerini yaraladığı gibi ruh anlayışını da yaralamıştır. Fakat ruh, tarihin hiçbir döneminde ortadan kalkmadığı gibi günümüzde de ortadan kalkmamıştır. Günümüzde ruh kavramı kullanılmakla birlikte felsefe ve bilim dünyasında bilinç kavramı daha fazla kullanılır olmuştur.

Daniel Dennett, bilincin bir gizem olduğunu ve tarihte çözülemeyen başka gizemlerin çözülmesi gibi bilinç gizeminin de zamanla çözüleceğini ifade etmiştir.¹ İnsan için gizem, ulaşılamaz ve değerli olandır. Gizemin bu anlamıyla birlikte asıl işaret ettiği anlam insanı aşan tanrısal bir yönün varlığıdır. Örneğin ruhun varlığı ve neliği de bir gizemdir. Bu manada nasıl ki ruh geçmişte bir gizem olarak varlığını devam ettirmişse bugün de bilinç

¹ Daniel Dennett, *Bilinç Açıklanıyor*, çev. Sibel Kibar (İstanbul, Alfa Yayınları, 2020), 31-32.

aynı gizemi devam ettirmektedir. Aralarındaki temel fark ruh ilahî bir pencereden anlaşılmaya çalışılıyorken bilinç, insanî bir pencereden anlaşılmaya çalışılmaktadır. Kanaatimizce temelde her iki kavramda aynı anlam zemininde durmaktadır. Ruh kavramından bilinç kavramına doğru gerçekleşen dönüşüm süreci insanın sekülerleşme tarihiyle paralellik arz eder. Geleneksel toplumlarda hayatın anlamı genelde din özelde ise öte dünya inancıyla bağlantılı olmuştur. Bu inancın merkezinde yer alan kavram ruhtur. Öldükten sonra hayatın devam edeceği inancı ruhun varlığını zorunlu kılmıştır. İnsanın maddî bedeni dışında varlığını devam ettiren bir temel töze ihtiyaç vardır. Ruh adı verilen bu töz insan varlığının temel ilkesi olarak önemini her zaman korumuştur. Ruh kavramı, bilimsel gelişmelerle ve sekülerleşme hareketiyle bilinç kavramına dönüşmüştür. Bilinç kavramı, geleneksel dünya görüşünün inanca dayalı özelliklerinden uzaklaşarak oluşmuş bir kavramdır.

Ruh kavramının tarih içinde geçirdiği değişimi anlamak için insanın geleneksel dünyada kendini nasıl gördüğü ve algıladığı anlaşılmalıdır. İnsan, geleneksel dünyada, dinsel bakış açısının etkisiyle kendini özel, ayrıcalıklı ve değerli bir varlık olarak görmekteydi. İnsanın kendini böyle görmesinin temel nedeni Tanrı tarafından seçilip yaratıldığı düşüncesi idi. Rönesans ve Aydınlanma sonrasında ortaya çıkan bilimsel gelişmeler kutsalı yerinden etmiş ve insanın dinsel bağlamdaki değeri azalmıştır. İnsanın ve evrenin sıradanlaştığı sekülerleşme süreci hem düşünce boyutuyla hem de kültürel hayatta kendini göstermeye başlamıştır. Özellikle Galileo Galilei (ö. 1642), Sigmund Freud (ö. 1939) ve Charles Darwin (ö. 1882) gibi bilim adamlarının yaptıkları çalışmalar geçmişte insana ve evrene dair yapılan açıklama biçimlerini kökten değiştirmiştir. Galileo'nun keşfi dünya merkezli evren modelini yıkarak dünyanın sıradan bir yer olduğu düşüncesinin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Darwin, insanın eşsiz ve özel bir varlık olmayıp diğer canlılar gibi sıradan biyolojik bir canlı olduğunu öne sürmüştür.² Darwin'den önce biyolojinin gayesi, doğanın ilahî olan tasarımını açıklamak olduğundan, onun düşünceleri din ile biyoloji arasındaki bağı koparmıştır.³ Freud'la birlikte insan davranışlarının olgusal olarak sebep sonuç ilişkilerine bağlanması insanın gizemi ve üstünlüğünü azaltan bir başka bilimsel gelişmedir. Freud, insan davranışlarının görünmez ilahî süreçlerle açıklanabileceğinden kuşkulananmıştır. O, daha önce gizemli görülen birçok durumun nedenini fiziksel beyin içinde aramıştır.⁴

Tüm bu gelişmeler ışığında, evren ve insan açıklanırken ilahî açıklama şeklinden insanî açıklama şekline doğru bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dev-

² Charles Darwin, *Türlerin Kökeni*, çev. Öner Ünalın (Ankara: Onur Yayınları, 1976), 288-289.

³ Eric R. Kandel, *Belleğin Peşinde Yeni Bir Zihin Biliminin Doğuşu*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016), 25.

⁴ David Eagleman, *Beynin Gizli Hayatı*, çev. Zeynep A. Tozar (İstanbul: Domingo Yay., 2013), 17-18.

rimsel bir dönüşümdü, artık evrene ve insana ilişkin açıklamaları Tanrı değil insan yapmaya başlamıştı. Bu gelişmelerin sonucunda Dünya, yaratılışın olağanüstü simgesi olmaktan çıkmış ve sıradan bir gezegen haline dönüşmüştür.⁵ Tüm bu gelişmeler başta ruh kavramı olmak üzere insanın kutsallarını yerle bir etmiştir. Bilimsel gelişmeler, inanç merkezli açıklama biçimlerini yerinden ettiği için ruh kavramı yerini zamanla bilinç kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bu süreci tetikleyen önemli nedenlerden ilki beyinle ilgili çalışmalar artmasıdır. Nörobilim, insan beyninde ruhu değil bilinci aramaya başlamıştır.⁶ Makalede, ruh kavramı gibi inanca dayalı bir sözcük yerine bilinç gibi bilimsel olduğu düşünülen bir sözcüğün kullanılmasının altında yatan pek çok nedenin olduğunu ve bunlar içinde en önemlisinin beyinle ilgili incelemelerin olduğu açıklamaya çalışıldı. Konu, ruh kavramının tarihsel serüveni ve beyinle ilgili gelişmeler ışığında bilinç kavramının bugünü incelenerek bilinçle ilgili görüşler açıklandı.

1. RUH

İnsanlık tarihi boyunca, insanların varoluşsal sorulara cevap aradığı bir gerçektir. Bu soruların merkezinde yer alan kavramlardan biri de ruh olmuştur. Ruh, binlerce yıldır felsefe, din ve bilim alanlarında derin bir şekilde incelenmiştir. Ancak, zaman içinde bu kavramın anlamı ve önemi üzerinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Modern çağın bilimsel gelişmeleri ve felsefi düşünceleri, ruh kavramına farklı bir bakış açısı getirmiştir. Bilimsel yöntemlerin ve nörobilimin ilerlemesiyle birlikte, bilim insanları insan beyninin karmaşık çalışmasını incelemeye başlamışlardır. Bu çalışmalar, zihin ve bilinç hakkında derin bir anlayış sağlamış ve ruh kavramının yerini bilinç kavramına bırakmıştır.

Ruh, genellikle insanların içsel deneyimlerini, bilincini, duygularını ve düşüncelerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Ruh kavramı felsefe, psikoloji, din ve metafizik gibi alanlarda ele alınmış ve farklı şekillerde tanımlanmıştır. Felsefi anlamda ruh, insanın düşünce, bilinç, irade ve öz bilincine sahip olan içsel bir varlık olarak görülebilir. Ruh, bedenın ötesinde, maddi dünyanın ötesinde bir varlık olarak kabul edilir. Bazı felsefi sistemlerde, ruhun ölümsüz olduğuna, bedenın ölümünden sonra da varlığını sürdürdüğüne inanılır. Dinî anlamda ruh, çoğu inanç sistemine göre insanın ölümsüz bir parçasıdır. Dinlerde ruh genellikle Tanrı ile bağlantılı bir varlık olarak kabul edilir ve bedenın ölümünden sonra varlığını sürdürdüğü düşünülür. Ruh, ruhani bir gerçeklik olarak kabul edilir ve insanın manevi gelişimi ve bağlantısı için önemli bir rol oynar. Metafizik anlamda ruh, maddi dünyanın ötesinde var olan bir gerçekliği ifade eder. Metafiziksel

⁵ Fatih Baş. "Modern Devletin Açmazı: Dindar Topluma Seküler Sosyal Yapı "Türkiye Örneği". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 408-409.

⁶ David J. Chalmers, *The Character of Consciousness* (New York: Oxford University Press, 2010), 3.

yaklaşımlara göre ruh, maddenin ötesinde bir varlık olarak kabul edilir ve evrenin temel özünü oluşturur.

Ruhun tarihi, insanın tarihi kadar geçmişe gider. Ruh, hayatın anlamı ve amacına ilişkin düşünceleri yansıtan ana kavramdır. Bir kültürdeki ruh anlayışı o kültürün ahlâkî, dinî, felsefî ve sanatsal özelliklerini yansıtır.⁷ Ruh, insanlık tarihinde farklı kültürlerde çeşitli şekillerde ele alınmış, çok eski dönemlere uzanan köklü bir kavramdır.⁸ Antik Mısır, Antik Yunan, Hinduizm, Şamanizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi pek çok kültür ve dinde ruh, insanın özü ve yaşamın kaynağı olarak kabul edilmiştir.⁹ Ruhun belli bir süreliğine bedende kaldığı ve ölümden sonra bedenden ayrıldığına inanılır.¹⁰ Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam gibi monoteistik dinlerde ruh, insanın ölümsüz varlığı ve ebedi hayatı ile ilişkilendirilir. Bazı doğa dinlerinde ve mistik geleneklerde ruh, evrensel bir bağlantıya işaret eden kavram olarak da görülür. İnsanın yeryüzündeki tarihi serüveni incelendiğinde insan kendini sadece etten ve kemikten müteşekkil maddî bir varlık olarak görmemiş, maddî varlığının ötesini her zaman merak etmiştir. İnsanın gizemli olan şeylere duyduğu bu merakı onun doğaya ve doğadaki canlılara birtakım anlamlar yüklemesine neden olmuştur. Tarihin ilk dönemlerinde içinde yaşadığı doğaya ve doğadaki varlıklara büyük güçler atfetmiş ve doğada gerçekleşen olguları anlamlandırma adına ruhların varlığına inanmıştır.¹¹

Ruh, çok farklı anlamlarda kullanılmakla beraber esas olarak insanın fiziksel varlığının ötesine işaret eden bir özelliğe sahiptir. Bu yönüyle ruhun, maddi varlığın ötesinde bulunan aşkın bir töz olduğuna işaret edilmiştir. Ruh, dinlerde insanı insan yapan esas unsur olarak görülmüş, bu yönüyle de insanın hem bu dünyadaki hem de öte dünyadaki anlamı ve değeri ruh çerçevesinde açıklanmıştır.¹² Antik Yunan'da ruh, bedenden ayrı ve beden öldüğünde var olmaya devam eden bir töz olarak görülmüştür.¹³ Ruh ile beden birbirlerinden ayrı bir şekilde var olabileceğine ilişkin ilk düşünceler Platon'un eserlerinde bulunmaktadır. Platon, ruh için en ideal durumun bedensiz bir şekilde var olmak olduğunu ifade etmiştir. Böylece ruh, beden hapisanesinden kurtulur ve zaman üstü mutlak gerçeklikler âleminde sonsuza kadar yaşar.¹⁴ Platon'da ruh bedenden ayrı varlığa sahiptir. Beden öldükten sonra ruh bedenden ayrılır. Bu yönüyle ruh ölümsüzdür ve dü-

⁷ Otto Rank, *Psychology and the Soul* (London: The Johns Hopkins University Press, 1998), 1.

⁸ Erwin Rohde, *Psyche* (New York: Routledge, 2010), 13-19.

⁹ Fahreddin er-Râzi, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415), 21/42.

¹⁰ Ahmet Güç, "Ruh", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/197.

¹¹ Bk. Fatih Baş, *Türkiye'de Merkez Çevre Değişimi ve Sekülerleşme* (Ankara: Serüven Yayınevi, 2023), 18.

¹² *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. Halil Altıntaş-Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2009).

¹³ Jerome A. Shaffer, *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç, Ruh ve Ötesi*, çev. Turan Koç (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 15.

¹⁴ Platon, *Phaidon*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 113-116.

şünmeyi sağlar.¹⁵ Aristoteles, Platon'dan farklı olarak ruhun bedenden ayrı bir varlık olmadığını, onun bedeninin formu olduğunu öne sürmüştür.¹⁶ Aristoteles, ruhu bilkuvve hayata sahip doğal cismin biçimi olarak tanımlar.¹⁷ Plontinos'a göre her şey Bir'den taşmış ve Bir'in taşmasıyla us, us'un taşmasıyla ruh, ruhun taşmasıyla doğa oluşmuştur. Evrendeki bütün varlıklar ruh ve us yoluyla Bir'e ulaşmak ister.¹⁸

Ruh kavramından bilinç kavramına doğru olan değişim doğrudan gerçekleşmemiştir. Bu değişimin birinci aşamasında zihin kavramı kullanılmıştır. Zihin kavramının kökeni ruh kavramıdır denilebilir. Zihin kavramının tarihine bakıldığında ruh kavramı ortaya çıkar. Homeros'ta zihin kavramına en yakın olan kavram nous kavramıdır. Nous sözcüğünün anlamı "görmek, mana, anlayış, tin ve akıl" dır. Bu yönüyle nous bilişsel süreçler olarak ifade edilebilir. Nous'un temel iki özelliği vardır. İlki insan öldüğünde nous da yok olur. İkincisi, nous sadece insanlar için kullanılır.¹⁹

Ruh kavramı, temel bir töz olarak varlığını farklı şekillerde ifade etmiştir. Ruhun aslı özelliği olan süreklilik bilinç kavramına da taşınmıştır. Bugün nörobilim alanındaki çalışmalar da bilincin sürekliliği meselesi üzerinde durmaktadır. Bilinç, bilimsel dünya görüşünün bir sonucu olarak ruhun zaman içinde değişmiş bir şeklidir. Bu değişim esnasında değişmeyen tek şey insanın fiziksel yapısının dışında var olduğu düşünülen bir tözün bulunduğuudur. Burada değişimin iki yönü bulunmaktadır. Değişimin bir tarafı beyinden bilince doğru gerçekleşirken diğer tarafı insanın evrenin merkezinde ve özel bir varlık olmasından sıradan biyolojik bir canlı olmasına doğru gerçekleşmektedir. İnsanlık tarihindeki bilimsel gelişmeler hep bu değişimi tetiklemiş ve hızlandırmıştır. Bugün doğru olduğuna inanılan ve kabul edilen birçok bilgi ve inanç bilimin verileri ışığında zamanla ortadan kalkar hale gelmiştir. Bilim, dünya ve evreni açıklama konusunda geleneksel yöntemlerden ayrılıp farklı bir yöntem geliştirmiştir.²⁰ Özellikle 19. yüzyıldan sonra bilim ve felsefede ruh kavramı yerine zihin kavramı kullanılmasının temelinde yatan en önemli sebep beyin alanında yapılan çalışmaların nitelik ve nicelik açısından artmış olmasıdır. Bilinç kavramının ortaya çıkmasında beyin üzerine yapılan çalışmaların doğrudan etkisi vardır.

Galen (ö. 216) ve Descartes, ruhu beyinde aramışlardır. Galen, yaşam ruhunun (spiritus animalis) beyin damarlarında hareket ettiğini iddia et-

¹⁵ Platon, *Phaidon ve Menon*, çev. Ahmet Cevizci (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2011), 23.

¹⁶ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan (İstanbul: Alfa Yayınları, 2001), 65.

¹⁷ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 65.

¹⁸ Betül Çotuksöken - Saffet Babür, *Metinlerle Ortaçağ'da Felsefe* (Ankara: Bilgesu Yay., 2011), 39.

¹⁹ Bruno Snell, *The Discovery of the Mind* (New York: Dover Publications, 1982), 9; Gabor Katona, "The Evolution of the Concept of Psyche from Homer to Aristotle", *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology* 22/1 (2002), 36; Peters, F. E, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004), 210.

²⁰ Francis Crick, *ŞaşırTan Varsayım İnsan Varlığının Temel Sorularına Yanıt Arayışı*. çev. Sabit Say (Ankara: Tübitak Yayınları, 2000), 5.

miştir.²¹ Descartes'a göre ruhun beyin içinde bir yeri vardır ve bu yer çok özeldir. Bu sebeple o, beyinde tek ve özel olan bir yapıyı arar. Descartes'in aradığı yer beyinde tek olan epifiz bezidir. O, bu noktanın, ruh ve bedenin birbirleriyle bağlantı kurduğu yer olduğunu ileri sürmüştür.²² Thomas Willis (ö. 1675), tüm canlılarda epifiz bezinin olduğunu ortaya koyarak Descartes'ın tezinin yanlış olduğunu kanıtlar.²³ Böylece bilimsel gelişmeler, ruhu beynin içinden uzaklaştırmış ve doğrudan beyin neliği üzerinde durulmaya başlanmıştır.

Yukarıda ifade etmeye çalışılan merkezi nokta, insan beyniyle ilgili açıklama biçiminin zamanla ruha dayalı ilâhî perspektiften rasyonel ve bilimsel perspektife doğru bir değişim göstermiş olmasıdır. Bu değişimi tek başına bilimsel bir gelişme olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. İnsan, varoluşunu ve evreni anlamlandırmak için "belli bir biçimde" açıklama yapmıştır. Zamanla bu "belli açıklama" biçimi deyim yerindeyse bir yapı bozuma uğratılmıştır. Bunun sonucu sadece bilimsel bir değişim değil bir anlam sorununun ortaya çıkmasıdır. Beyin ve ruh meselesi de "belli açıklama" şekli diyebileceğimiz geleneksel yöntemlerden zamanla uzaklaşmıştır. Burada ileri sürdüğümüz nokta daha önce ruhun mekânı olarak kabul edilen beyin bilimsel gelişmeler ışığında bilincin mekânı olmaya doğru evrilmiş olmasıdır. Bu anlamda beyin üzerinde deney ve akla dayalı araştırma ve incelemelerin artması ruh kavramı yerine ilk önce zihin daha sonra da bilinç kavramının kullanılmasına yol açmıştır. Geleneksel dünyada ruh, görünmeyen ve duyularla temas edilemeyen bir kavram olarak nerede durmaktadır? Ruha insan bedeninde veya insanı aşan bir noktada yer belirlemek birçok dinde ve kültürde görülmektedir. Bu yerin tam anlamıyla bilinmemesi arayışın insanlık tarihinde sürekli olarak devam etmesine neden olmuştur. Beyin, bu arayışın içinde bir yer olarak ancak zihin ve bilinç kavramlarının ortaya çıkmasıyla görünür olmuştur.

2. BİLİNÇ

Bilinç, insan zihninin en temel ve zorlu konularından biri olarak kabul edilir. İnsanlar düşünce, algı, duygusal deneyim ve farkındalık gibi zihinsel süreçlerle etkileşim halindedir. Ancak, bilinç kavramının ne olduğu ve nasıl ortaya çıktığı konusunda hâlâ çok fazla tartışma ve görüş vardır. Bilinç, genellikle bireyin kendisini ve çevresini fark etmesi ve anlaması olarak tanımlanır. İnsanların düşüncelerini, duygularını ve algılarını bilinçli bir şekilde deneyimlemesi bilinç kavramının temelini oluşturur. Bilinçli deneyimlerin neyin bilincinde olduğu ve bu deneyimlerin nasıl oluştuğu hâlâ netleştirilmeyi bekleyen sorulardır. Farklı felsefi görüşler, idealizm, maddecilik,

²¹ Eckoldt, *Beynin ve Zihnin Kısa Tarihi Duygular ve Düşünceler Nasıl Oluşur?*, 63.

²² Rene Descartes, *Ruhun Tutkuları*, çev. M. Erşen (İstanbul: Say Yayınları, 2019), 57.

²³ Eckoldt, *Beynin ve Zihnin Kısa Tarihi Duygular ve Düşünceler Nasıl Oluşur?*, 79-80.

fenomenoloji ve bilişsel teoriler gibi çeşitli yaklaşımlarla bilinci açıklama çabasıdır. Bilinç ayrıca nörobilim alanında da araştırılan bir konudur. Beyin görüntüleme teknikleri ve nörolojik çalışmalar, bilincin beyin aktiviteleriyle nasıl ilişkilendirilebileceğini anlamaya çalışır. Beyin-bilinç ilişkisini çözmek, nörobilimin en önemli hedeflerinden biridir ve bu alanda sürekli olarak ilerlemeler kaydedilmektedir.

Ruh kavramı zihin kavramı üzerinden bilince doğru dönüşürken aynı bilinmezlik devam etmektedir. Ruh nasıl kapalı bir kavramsa bilinçte aynı kapallılığı üzerinde taşımaktadır. Geçmişte ruha bir yer bulma çabası günümüzde de aynı şekilde devam etmektedir. İkisi arasındaki en önemli fark beyin üzerindeki bilimsel gelişmelerin bilincin beyinde aranmasına yol açmış ve ruh kavramı ilahî özelliklerinden arınarak bilinç halini almıştır. Peki, evrendeki en sofistike maddi nesne olan beyinden nasıl oluyor da bir bilinç ortaya çıkıyor?²⁴ Bir et parçası olan beyinden bilince nasıl geçiliyor? Bilinçli bir varlık olmak nasıl bir şey? Uyandıığımız her gün aynı benle uyanır ve hayatımızı bir kendilik duygusu içinde yaşarız. Her zaman bizimle beraber olan bir ben vardır.

Bilinç, felsefe ile nörobilim arasında bir arayüzde durmaktadır.²⁵ Bilincin bir yönü nörobilime diğer yönü felsefeye dayanmaktadır. Bu durum, bilim insanları ve filozoflar arasında iş birliğinin oluşmasına sebep olmuştur. Bilinç çalışmalarında bilim insanları filozofların kavramsal çerçevelerinden faydalanırken, filozoflar da bilim insanlarının ampirik verilerine dayanarak bilince dair yeni açıklamalar geliştirmişlerdir.²⁶ Damasio, bilincin beyin tek bir bölgesinde gerçekleşmediğini birden çok beyin bölgesinin uyumlu çalışması sonucu oluştuğunu ileri sürmüştür. Ona göre bilinç, büyük bir senfoniye benzetilebilir.²⁷ Bilincin fiziksel dünyada bir yeri var mıdır? Bu yeri anlamak için insanı bilinç sahibi yapan özelliğin ne olduğunu yanıtlamak gerekir. Bu özellik basit bir şekilde ifade edilecek olursa insanın beyin adlı bir organa sahip olmasıdır denilmektedir.²⁸ İnsan, maddi olarak diğer canlılarla aynı varlık zeminine sahip olmasına rağmen insanda diğer varlıklarda olmayan farklı bir özellik vardır. Bu özellik geçmişten bugüne ruh, zihin ve bilinç olarak isimlendirilmiştir.

Bu bağlamda insandaki bilinç özelliğini açıklamak, anlamlandırmak ve probleme çözüm sunabilmek amacıyla zihin felsefecileri, farklı teorik pozis-

²⁴ Gerald M. Edelman, *Wider Than The Sky: The Phenomenal Gift of Consciousness* (New Haven and London: Yale University Press, 2004), 14.

²⁵ Thomas Sturm, "Consciousness Regained? Philosophical Arguments for and Against Reductive Physicalism", *Dialogues in clinical neuroscience*, (2022), 1.

²⁶ Andrea Eugenio Cavanna - Andrea Nani, *Bilinç Sinirbilimdeki ve Zihin Felsefesindeki Kuramlar*, çev. Berk Çakan (Ankara: Episteme Yayınları, 2021), 12.

²⁷ Antonio Damasio, *Zihindeki Benlik, Bilinçli Beynin Gelişimi*, çev. İlhami Buğdaycı (Ankara: Odtü Yayıncılık, 2020), 24-26.

²⁸ Erhan Demircioğlu, *Makinedeki Hayalet - Zihin Felsefesine Giriş* (Ankara: Fol Yay., 2021), 17-18.

yonlar ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte sinirbilimcilerde bilincin temelinde yatan beyin mekanizmalarına ilişkin teorik ve ampirik modeller geliştirmişlerdir. Felsefi ve bilimsel bakış açıları farklıdır. İlki kavramları çözümler ve mantıksal olarak tutarsız olanları eleyerek onları netleştirir, ikincisi ise belirli zihinsel fonksiyonları inceleyerek onların gerçekleştirilme sürecinde yer alan serebral bölgeleri ve beyin süreçlerini belirlemeye çalışır.²⁹ Bu anlayışı savunanlar bilincin mucizevî ve esrarengiz bir şey olmadığını ve gökten ilâhî bir biçimde düşmediğini savunmuşlardır.³⁰ Onlara göre bilinç tamamen insanın beyniyle ilişkilidir. Böyle bir anlayış insan ve evren merkezli bir çerçevede kalarak insanı ve evreni aşan ilâhî bakış açısını tamamıyla reddetmiştir.

Bilincin üç temel özelliği vardır. Bu özellikler aynıyla ruh içinde düşünülebilir. İlk özellik farkındalık ve bir başkasına doğrudan aktarılamazlıktır. İkincisi teklik ve bütünlük algısıdır. Farklı duyuşsal kanallardan gelen bilgiler farklı öznel deneyimlere yol açar, ancak hepsi tek bir bilinç durumunda birleşmiş gibi deneyimlenir. Tüm deneyimler farklı duyuşsal kanallara açılan tek bir pencereden dışarıya bakıyormuş gibi yaşanır. Bilinç deneyimi sadece belli bir anda bütünlük arz etmez, zaman içinde geçmişe geleceğe bağlayan akıcı ve sürekli bir tarafı vardır. Bilincin bu yönünü ifade etmek için bilincin birliği (unity of consciousness) sözü kullanılır.³¹ Bilincin üçüncü özelliği öznelliktir. Öznellik aynı zamanda “benlik” veya “kendilik” algısıyla ilgilidir. Bu algı tüm deneyimlerimizi manyetik bir güç gibi bir arada tutar.³² Bilinç için ileri sürülen bu özellikler seküler ve bilimsel bir çerçevede açıklanırken ruh içinde geçerli olan bu özellikler ilahî bir perspektifle anlamlandırılır. Örneğin öznellik her insanın kendi bedenine ait bir ruhunun olduğu düşüncesi çerçevesinde değerlendirilebilir. Burada temel fark bilincin beynin sınırları içinde açıklanmaya çalışılması, ruhun ise tanrısal bir bakışla yorumlanmasıdır.

Bilincin neliği hususunda nörobilimsel ve felsefi olmak üzere iki türlü tanım yapılmıştır. Bu tanımlar birinci şahıs ve üçüncü şahıs tanımlar olarak iki kısma ayrılabilir. Birinci şahıs ifadeler, içinde öznelliğin olduğu kişiye özgü ifadeler, üçüncü şahıs ifadeler ise objektif ve bilimsel ifadelerdir. Bilincin nörolojik bilimsel tanımı üçüncü şahıs nesnel bir tanımdır. Böyle bir tanım şekli açıklanabilir ve kanıtlanabilir. Bu ifade şekli bilinci bütünsel bir şekilde açığa çıkarma noktasında tartışmalıdır. Bunun nedeni nörobilimsel tanımda dikkate değer husus bilinç, beynin özellikleri bağlamında incelenmiştir. İnsanın sosyo-kültürel durumu, kullandığı dili, inancı nörobilimsel

²⁹ Andrea Eugenio - Andrea, *Bilinç Sinirbilimdeki ve Zihin Felsefesindeki Kuramlar*, 16-17.

³⁰ H. Von Ditfurth, *Bilinç Gökten Düşmedi*, çev. Veysel Atayman (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2007), 13.

³¹ David M. Rosenthal, *Consciousness and Mind* (New York: Oxford University Press, 2005), 339.

³² Tefik Alici, *Gerçek Bir Yanılsama: Bilinç* (İstanbul: Metis Yayınları, 2019).40.

tanımın dışında tutulmuştur.

Felsefede birinci şahıs ifade şekli olan fenomenal açıklama, düşünen bir canlı olarak insanın şüphe eden, anlayan, isteyen ve hisseden bir varlık olduğu düşüncesini öne sürer. Kişisel olan bu özelliklerin başka bir insan tarafından deneyimlenmesi mümkün değildir. “Bugün çok mutluyum” gibi bir ifade kişinin öznel zihinsel durumudur. Fenomenal bilinç denilen bu zihinsel halin en temel özelliği tecrübe eden kişinin durumunu bir başka kişinin aynıyla deneyimleyememesidir. Fenomenal olmak, deneyimlenmiş olmaktır; deneyimlenmiş olmak ise öznel psikolojik bir gerçekliğe dahil edilmektir.³³ Bilincin öznel yönünün nesnel bir şekilde ifade edilip edilemeyeceği problemi David J. Chalmers, bilincin zor problemi olarak adlandırır. Problemin zorluğu kişisel tecrübenin izah edilmesinin zorluğundan kaynaklanır. Chalmers, bilincin problemlerini kolay ve zor problem olarak ikiye ayırır. Kolay problemler bilişsel bilimlerin standart yöntemleriyle ele alınmaya ve nöral mekanizmalarla açıklanmaya uygundur. Dışsal uyaranları ayırt etme, sınıflandırma ve onlara tepki verme becerisi ve uyku ile uyanıklık arasındaki fark kolay problemlerdendir. Bilincin zor problemi bilinçli deneyimlerin öznel yönleriyle ilişkilidir. Gökyüzünün maviliği, yünün yumuşaklığı, yağmurun sesiyle birlikte bir müzik parçası dinlemek insanın öznel deneyimleridir. Chalmers’a göre sinirbilim beynin ne yaptığına dair nicel tanımlar sunabilir. Ancak, nicel tanımlarla içsel yaşantıların niteliksel yönleri arasında bir boşluk vardır.³⁴ Fiziksel durumlar hakkında nesnel açıklamalar mümkündür. Örneğin suyun 0 ile 100 °C arasında sıvı halde olmasının nedenlerini bilimsel olarak açıklayabiliriz ancak, insanın öznel gerçekliği ve fenomenal deneyimlerini bilimsel nesnelliğin sınırları içinde açıklamak mümkün görünmemektedir. Bilinç hakkında nesnel bir açıklamanın olabilmesi için, nasıl ki suyun 0 ile 100 °C arasında sıvı kalması bilimsel olarak izah edilebiliyorsa bu öznel deneyiminde aynı şekilde izah ediliyor olması lazımdır.³⁵

Bilincin özelliklerine benzer şekilde ruhun da özellikleri vardır. Bunlardan ilki ruhun bireyin kendini ve çevresini fark etme yeteneği olan bilinç sahibi olmasıdır. İkincisi ruh, iradesel güce sahip olduğu düşünülen bir varlıktır. Üçüncüsü ruh, bireyin benlik bilincini ve kimlik duygusunu temsil eder. Dördüncüsü bazı inanç sistemlerine göre ruh, beden ölümünden sonra da varlığını sürdüren ölümsüz bir varlıktır. Beşincisi ruh, insanların duygusal ve düşünsel deneyimlerini barındırır. Sevinç, üzüntü, korku, umut gibi duyguların yanı sıra düşünce süreçleri ve akıl yürütme de ruhun özellikleridir. Altıncısı ruh, ahlâkî değerlendirme yapabilme yeteneğini içerir. İnsanların doğru ve yanlış arasında ayırım yapma, ahlâkî normlara uyma

³³ A. Revonsuo, *Bilinç: Öznelliğin Bilimi*, çev. S. Değirmenci (İstanbul: Küre Yayınları, 2016), 129.

³⁴ David J. Chalmers, *The Character of Consciousness*, 3-6.

³⁵ Revonsuo, *Bilinç*, 88.

veya uymama gibi özellikler ruhla ilişkilendirilir. Son olarak ruh, bazı inanç sistemlerine göre spiritüel veya mistik deneyimlere açık olan bir varlıktır. Bu deneyimler, ruhsal uyanış, birleşme veya ilâhî bir bağlantı gibi şekillerde kendini gösterebilir.³⁶ Bu özelliklerin bir kısmı bilinçle ortak olan özellikler olmakla beraber diğer kısmı ise tamamen bilincin özelliklerinden farklıdır.

3. BİLİNÇLE İLGİLİ GÖRÜŞLER

Son altmış yılda nörobilim alanında çok büyük keşifler yapılmasına rağmen filozof ve nörobilimciler, bilinç hakkında yeterli ve bütüncül bir tez geliştirememişlerdir. Bunun temel nedeni sinirbilimdeki keşiflerin sonuçlarının yeteri kadar özümsememiş ve yorumlanamamış olmasıdır.³⁷ Öte yandan konunun felsefi olarak anlamlandırılabilmesi ve değerlendirilebilmesi için bir sinirbilimci kadar beyin hakkında bilgiye sahip olmak gerekir. Sinirbilimcilerinde topladıkları verileri felsefi bağlamda değerlendirme konusunda problem yaşamaktadır. Bundan dolayı nörobilimciler, bilinç meselesini kavram seviyesine çıkarma konusunda birçok felsefi zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır.

Konuyla ilgili teorileri en genel anlamda iki kısma ayırmak mümkündür. Bunlar zihin ve zihindeki hallerin sadece beynin içindeki fiziksel haller olduğunu öne süren fizikalizm ile insanın bir beden ve ruhtan meydana geldiğini ve zihinsel yaşamın ruhta gerçekleştiğini ileri süren düalizmdir. Fizikalizm, ruhun ve bilincin tamamen fiziksel süreçlerin sonucu olduğunu savunan bir yaklaşımdır. Bu görüşe göre, bilinç ve düşünce beyin aktiviteleriyle ilişkilidir ve fiziksel dünyanın bir ürünüdür. Düalistlere göre milyarlarca nörondan oluşan beyin sadece fiziksel bir nesne değildir. Bundan dolayı zihinsel hallerin oluşumunu yalnızca biyolojik sebeplerle açıklamak yeterli değildir.³⁸ Bu görüşe göre, ruh, bilinç ve düşüncenin kaynağıdır, beden ise fiziksel süreçlerin gerçekleştiği bir araçtır. Materyalist anlayış ruhun ve bilincin varlığını aşkın bir alanda aramaz. Ruh ve bilinç, insanda içkin olan özelliklerdir. Düalistler ise ruhu ve bilinci kabul edip aşkın bir varlıkla açıklarlar.

Bilincin öznel ve nesnel yönü denilebilecek bu ayrımın temelinde nörobilim alanında yapılan birçok gelişmeler bulunmaktadır. Özellikle beyin konusunda yapılan çalışmalar sonucunda çok fazla bilgi ve veriye ulaşılmıştır. Bu bilgiler ışığında bilincin ne olduğu meselesinin açıklanabileceği noktada nörobilimciler daha çok cesaretlenmiştir. Zihin felsefesi bağlamında bilinç problemi ile alakalı birden çok kuram mevcuttur. Bu kuramlar çalışmanın sınırları içinde ele alınıp değerlendirilecektir. Kuramları tarihsel

³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Ruh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: Temmuz 2023).

³⁷ Catherine Malabou, *Beynimizle Ne Yapmalıyız?*, çev. Selim Karlıtekin (İstanbul: Küre Yayınları, 2018), 34.

³⁸ Nagel, *Zihin ve Evren*, 22-25; Damasio, *Zihindeki Benlik, Bilinçli Beynin Gelişimi*, 31.

sıralama içinde kalarak kartezyen düalizmle başlatıp eleyici maddecilikle sonlandırdık. Çalışmada öne sürülene paralel bir şekilde ruhtan bilince doğru olan değişimi zihin felsefesindeki tezler bağlamında görmek mümkündür. Bu değişimi özellikle bilincin neliğine dair yapılan açıklamaların değişiminde görmek mümkündür. Tarihsel olarak ruh ve bilinç bağlamında savunulan tezler daha çok ruh merkezli ve aşkın temelli açıklamalardır. Zamanla beyinle ilgili çalışmalar arttıkça tezlerin daha fazla fizikalist ve bilinç merkezli oldukları görülür.

3.1. Kartezyen Düalizm

Düalizm, günümüzde felsefe ve bilim dünyasında benimsenen bir görüş olmamasına rağmen genel olarak insanlar arasında en yaygın olan görüştür.³⁹ Düalizmin insanlar tarafından kabul görmesinin nedeni kurumsal dinlerdeki evrenin amacı ve insanın evrendeki yeri meselesiyle uyumlu olması ve ruhun varlığını kabul ediyor olmasıdır.⁴⁰ Düalizm, sınır bilimlerdeki gelişmelerle beraber bilim adamları ve filozoflar arasında önemini kaybetmiştir. Buna rağmen çağımızda bazı felsefeciler bilincin açıklanamayacağı tezi üzerinden düalizmi kabul etmişlerdir. Kartezyen düalizme göre insan, bedensel ve düşünsel iki tözden oluşur. İnsanlar bir ruhla doğan dünyadaki tek canlıdır. Hayvanlar maddeden yaratılmıştır, bu yüzden sadece mekanik anlamda tanımlanabilir. Maddi nesnelere uzaysaldır; zihinsel nesnelere, uzaysal-olmayan kategorisindedir. Zihinler ve maddi bedenler farklı türden tözlerdir. Zihinsel töz, maddi tözün sahip olamayacağı özelliklere, maddi töz ise zihinsel tözün sahip olamayacağı özelliklere sahiptir.⁴¹ Descartes'in yaptığı ayrımı analiz edildiğinde bazen ruh-beden bazen zihin-beden şeklinde bir kullanıma gittiği görülür. Kanaatimizce böyle bir kullanıma gidilmesinin nedeni ruhun 17. yüzyıldan sonra yerini zamanla zihne bırakmış olmasıdır. Bu terk etme büyük bir zihinsel dönüşümün bir sonucu olarak gerçekleşmiştir. Burada 17. yüzyıldan sonra ruhun hiç kullanılmadığı veya bu yüzyıldan önce zihnin hiç kullanılmadığı gibi bir iddiada bulunulmuyor. Fakat insanlığın yaşadığı büyük dönüşümler sonrasında kavramların ya içerikleri değişiyor ya da eliminativizmde olduğu gibi kavramlar tamamen ortadan kaldırılıyor.

Ruh kavramı, mekanistik çağın ruhuyla paralel bir şekilde zihne doğru evriliyor. Bu değişimin içsel anlamı, evrenin ilâhî olan değerlendirmelerden insanî ve bilimsel olan değerlendirmelere doğru kaymasıdır. Ruhtan zihne doğru gerçekleşen bu değişimi Descartes'ın "Meditasyonlar" kitabında görmek mümkündür. O, kitabın orijinal Latince metninde zihin ve ruhu birlikte kullanır.⁴² Onun eserlerinde zaman zaman zihni zaman zaman ruhu kul-

³⁹ Paul Churchland, *Madde ve Bilinç* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 12.

⁴⁰ Churchland, *Madde ve Bilinç*, 21.

⁴¹ Rene Descartes, *Meditasyonlar*, çev. İ. Birkan (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2007), 80.

⁴² Tarlacı, *Bilinç Beyin, Zihin ve Benliğin Keşfi*, 51.

lanmasının nedeni olarak dönemin din adamlarının etkisinin olduğu söylenebilir. Örneğin Descartes sonrasında düalizmi farklı şekillerde de olsa devam ettiren Leibniz gibi filozoflar doğrudan zihin kavramını kullanmaya başlamışlardır. Esas itibarıyla zihin kavramı insana dönük yüzüyle bilinç kavramının başlangıç aşamasını oluşturur. Bu bağlamda ruhun yüzü Tanrıya dönük iken bilincin yönü insan beynine dönüktür denilebilir.

3.2. Psiko-Fiziksel Koşutçuluk

Psiko-fiziksel koşutçulara göre zihin, maddi evrenle etkileşim içindeymiş gibi görünse de bu durum görünüşten ibarettir. Koşutçular, zihinsel olaylarla maddi olayların birbirine koşut bir şekilde gerçekleştiğini ifade etmişlerdir. İnsanın eline bir diken battığında ağrı hisseder. Dikenin batması durumunun ağrı durumuna neden olduğu yönünde bir izlenim edinir. Zihindeki olaylar ile maddi evrendeki olaylar sistematik olarak eş-değişime uğrar, ancak zihinsel ve maddi olaylar arasında nedensel bir bağlantı yoktur. Koşutçular, Tanrının, zihinsel ve maddi dizilerin koşut olarak ilerlemesini sağlayacak şekilde müdahale ettiğini savunmuşlardır. Tanrı, maddi ve zihinsel tözlerden oluşan bir dünya yaratmıştır. Bu tasarımda zihinsel alemdeki olaylar ile maddi alemdeki olaylar eş-zamanlı hareket eden iki kronometreyi üretmiş olan bir saatçiye benzemektedir. Burada eş-zamanlılık, ikisinin nedensel olarak bağlanmasından değil, bir kronometrenin içsel düzenlenişi ile diğerinin içsel düzenlenişinin tam olarak eşleşmesinden kaynaklanmaktadır.⁴³

Psikofiziksel koşutçuluk, ruh ve bedenın ayrı ayrı var olan şeyler olmadığını, birbiriyle etkileşim içinde olan iki farklı boyut olduğunu ileri sürer. Chalmers, bilincin zihinsel ve fiziksel olmak üzere iki farklı yönü olduğunu savunur. Zihinsel yön, bilincin öznel ve fenomenal niteliklerini içerirken, fiziksel yön, beyin süreçlerini ve nörofizyolojik etkileşimleri kapsar. Psikofiziksel koşutçuluk, bilincin nasıl ve neden ortaya çıktığına dair açıklama yaparken, ruh ve beden arasındaki etkileşimi de vurgular. Bu görüşe göre, beyin süreçleri, nöronal aktivite ve sinirsel etkileşimler bilinci ortaya çıkarırken, bilinç de beyin süreçlerini etkileyebilir. Yani, ruh ve beden arasında bir karşılıklı etkileşim vardır. Bununla birlikte, psikofiziksel koşutçuluk da tam bir açıklama sunamamaktadır. Bilinç deneyimlerinin nasıl ve neden ortaya çıktığı, fiziksel süreçlerle nasıl ilişkilendiği hala tam olarak anlaşılammış bir konudur. Bu alanda yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalar, ruh ve bilinç ilişkisini daha iyi anlamaya yönelik ilerlemeler sağlamaktadır. Koşutçuluk, madde ve ruh arasındaki boşluğu daha da açmıştır. Bu boşluk zamanla ruhun gücü ve etkisini azaltacak şekilde devam etmiştir. Beyinle ilgili araştırmaların artmasıyla boşluğun bir tarafında duran beyne daha

⁴³ John Heil, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*, çev. Seda Akbıyık - Merve Bilgili (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 67-70.

fazla ilgi artmıştır. Özellikle epifenomenalizmle birlikte zihni etkilemesi açısından merkeze beyin oturmuştur.

3.3. Epifenomenalizm

Epifenomenalizm, zihinsel fenomenlerin, beyindeki fiziksel fenomenlerin bir parçası olmadığını, beynin ötesinde ve dışında yer aldıklarını savunur. Epifenomenalistlere göre zihinsel fenomenler, beynin çeşitli etkinlikleriyle gerçekleşse de zihnin beyin üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Zihinsel fenomenler, beyin etkinliğinin nedensel olarak etkisiz yan ürünleridir.⁴⁴ Zihinsel fenomenler bir insanın gölgesine benzer. Gölge, kendisini üreten sistemlerin işleyişinde hiçbir nedensel rol oynamaz. Zihinsel fenomenlerin maddi ya da zihinsel türde herhangi bir etkisi yoktur.⁴⁵

Epifenomenalizm, bilincin bir tür "epifenomen" veya "görüngü" olduğunu ileri sürer. Yani, bilinç bedeninin faaliyetlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar, ancak beden kendisini etkilemez veya kontrol etmez. Epifenomenalistlere göre, beyin süreçleri ve nöral etkileşimler bilincin nedenleridir, ancak bilinç bu süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar ve beden üzerinde etkili olmaz. Bu görüşe göre, bir insanın davranışları ve eylemleri sadece beyin süreçlerinden kaynaklanırken, bilinç sadece gözlemleyici bir rol oynar. Örneğin, bir kişinin elini ateşe dokunduğunda refleks olarak elini çekmesi, beyin süreçlerinden kaynaklanırken, acıyı hissetme deneyimi (bilinç) sadece yan ürün olarak ortaya çıkar. Epifenomenalizm, bilincin neden ve nasıl ortaya çıktığına dair açıklama yapmaz. Bunun yanı sıra, bilincin etkisiz olduğunu ve beden üzerinde herhangi bir etkisi olmadığını iddia etmesi nedeniyle eleştirilir. Ayrıca, bilinç deneyimlerinin neden evrimleştiği ve nasıl ortaya çıktığı gibi soruları da yanıtlamakta zorluklar yaşar. Epifenomenalizm, ruh ve bilinç arasındaki ilişkiyi anlamak için sunulan bir teori olmakla birlikte, çoğunlukla kabul görmeyen bir görüştür. Çünkü bilincin etkisiz olduğunu savunması, bilimsel verilere ve deneyimlere aykırıdır. Beynin zihinsel fenomenler yaratabilmesine karşın bilincin beyin üzerinde herhangi bir etkisinin olmaması bir yönüyle maddeciliğin kapılarını aralamıştır. Zamanla her şey beyni merkeze alarak açıklanır hale gelecektir.

3.4. Özdeşlik Kuramı

Zihin ile beynin aynı olduğunu ileri süren özdeşlik kuramı, zihinde gerçekleşen her olayın beyinde gerçekleştiğini iddia etmektedir.⁴⁶ Her zihinsel durum beyindeki bir fiziksel durumla özdeşdir.⁴⁷ Yani, bir zihinsel durum, o durumu meydana getiren beyin süreçleriyle aynıdır. Özdeşlik kuramı, "zihin-beden birliği" olarak da adlandırılır. Bu kurama göre, zihinsel durumlar,

⁴⁴ Churchland, *Madde ve Bilinç*, 33.

⁴⁵ Heil, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*, 83-84.

⁴⁶ Jonathan Westphal, *Zihin-Beden Problemi*, çev. Saliha T. Erdem (İstanbul: Pan Yay. 2020), 85.

⁴⁷ Churchland, *Madde ve Bilinç*, 41.

bilinç deneyimleri, düşünceler, duygular vb. fiziksel süreçlerin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Beyindeki nöronal aktivite ve sinirsel etkileşimler, zihinsel durumların temelini oluşturur. Bu yaklaşıma göre, zihinsel durumların beyin aktivitelerinden bağımsız olarak var olması mümkün değildir. Özdeşlik kuramı, fizikalist bir bakış açısıyla uyumludur.

Özdeşlik kuramını savunanlar, kuramın iki nedenle tercih edilebilir olduğunu iddia etmişlerdir. İlki, özdeşlik kuramının zihin-beden sorununa açık bir çözüm getirmesidir. Eğer zihinsel olaylar, nörolojik olaylar ise, o halde zihinsel olayların, maddi olayların sebebi veya sonucu oluşunu anlama konusunda ciddi bir zorluk yaşanmaz. Bu kuram lehine ikinci neden ise sadeliktir. Hem ikicilik hem de özdeşlik kuramı beyinlerin ve nörolojik süreçlerin varlığını kabul eder. Ancak ikiciler beyinler ve nörolojik süreçlere ilaveten zihinsel süreçlerin var olduğu iddiasında bulunmak zorundadır. Böyle bir durumda da ayrıca bir zihin ve beyinden bahsetmek mümkün görünmemektedir. Çünkü zihinde meydana gelen durumlar beyindeki durumların aynısıysa ayrıca bir zihinden bahsetmeye gerek yoktur. Bu yönüyle zihin-beden düalizminin özdeşlik bağlamında geldiği nokta indirgeyici materyalizm olmaktadır. Daha sonra gelen eleyici materyalizm özdeşliğin indirgeyici yönünü ortadan kaldırarak yolculuğuna devam edecektir.

Buna karşın, özdeşlik kuramı bazı eleştirilere maruz kalır. Bilinç deneyimlerinin nasıl ve neden ortaya çıktığına dair açıklama yapamaması ve zihinsel durumların fiziksel süreçlerle nasıl ilişkilendiğini tam olarak açıklayamaması gibi eleştiriler bulunmaktadır. Ayrıca, zihinsel durumların beyin süreçleriyle özdeş olması, zihinsel özneliği ve fenomenal nitelikleri açıklama zorluğu gibi bazı felsefi problemleri beraberinde getirir.

3.5. Eleyici Maddecilik (Eliminativizm)

Eliminativizm, zihinsel durumların ve terimlerin bilimsel gelişmeler sonucunda tamamen ortadan kalkacağını savunan bir görüştür. Bu görüşe göre, zihinsel terimler ve kavramlar hatalıdır ve bilimsel olarak geçerli bir temeli yoktur. Eliminativizm, zihinsel durumları açıklamak ve anlamak için kullanılan geleneksel terimlerin yerine daha kesin ve doğru bilimsel terimlerin kullanılması gerektiğini savunur. Örneğin, acı veya düşünce gibi zihinsel terimlerin yerine, nörolojik süreçler ve beyin aktivitelerini açıklayan terimlerin kullanılması gerektiğini öne sürer. Eliminativizm, zihinsel durumların sadece birer illüzyon olduğunu iddia eder. Zihinsel durumlar ve terimler gerçeklikle uyumlu değildir ve bilimsel olarak yanıltıcıdır. Örneğin, eliminativistler, bilinç veya zihinsel fenomenlerin nörolojik süreçlerin bir yan ürünü olmadığını, tamamen gerçek olmayan bir kavram olduğunu ileri sürerler. Eliminativizm'e göre nörobilimde korku, inanç ve ümit gibi zihinsel terimlere ihtiyaç yoktur, bu terimler daha önceden gelen dil ürünleri-

dir.⁴⁸

İnsanların tarihsel süreçte dil, inanç ve kültür vasıtasıyla oluşturduğu zihinsel faaliyetleri ve davranışları açıklama biçimi vardır. Uzun bir geçmişe ve kültürel köklere sahip olan, davranışları açıklama biçimine halk psikolojisi denir. Halk psikoloji, insanın bir iç dünyaya sahip olduğunu kabul eder. İnsan, bu iç dünyayı inanç, niyet, istek ve mutluluk gibi kavramlar yoluyla dile getirir ve genellemeler yapar.⁴⁹ Tarih boyunca insan, evrene ve kendine dair tüm açıklama ve anlamlandırmalarını halk psikolojisi yoluyla gerçekleştirmiştir.

Eleyici materyalistler, halk psikolojisinin ürettiği bu kavramsal çerçevesinin insanın içsel doğasının eksik ve yanlış bir tasarımı olduğunu bu nedenle de bir elemeye tabi tutulması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁵⁰ Fakat böyle olsa da zihin durumlarının gündelik dildeki varlığı bütün gücüyle devam etmektedir. Örneğin günümüzde güneşin dünyanın etrafında döndüğünü kimse düşünmez, ama güneşin doğuşu ve batışı hakkında konuşur. Çünkü güneşin doğması ve batması dünyanın dönmediği ve düz olduğuna inanıldığı bir zamandan kalan ifade biçimleridir. Bu ifade biçimi yanlış olsa da günümüzde halen kullanılmaya devam etmektedir. Halk psikolojisi varlığını sürdürdüğü sürece psikoloji ve sosyal bilimler varlığını sürdürmeye devam edecektir. Tam da burada iki seçenek söz konusudur. Ya psikolojik açıklama biçimleri özdeşlik kuramında olduğu gibi nörobiyolojik kategorilere indirgenir ya da tamamen elenir. Yani inançlar ve arzular var olmayan şeylerdir.⁵¹ Böylece halk psikolojisinin kavramları yerine nörobilimin yeni kavramsal çerçevesi kabul gördüğünde eski kavramlar tamamıyla ortadan kalkacaktır. Eleyici materyalizme göre nörobilim, halk psikolojisinin temel kavramlarının yetersizliğini gösterecek kadar ilerlediğinde, içsel durumlar uygun bir kavramsal çerçevede içinde açıklanma imkânına kavuşabilir.

Eliminativizm, tartışmalı bir görüştür ve eleştirilere maruz kalmıştır. Eleştiriler arasında, zihinsel deneyimlerin subjektif niteliğini açıklamadaki zorluklar, insan deneyimlerinin sadece fiziksel süreçlerle açıklanamayacak kadar karmaşık olması ve bilişsel bilimlerin henüz zihinsel durumları tam olarak açıklayamaması gibi konular yer alır. Bu nedenle, eliminativizm, zihin felsefesi alanında sınırlı bir kabul görmüş bir görüştür ve daha yaygın olarak kabul gören zihinsel durumların fiziksel açıklamalarını savunan diğer görüşlerle karşılaştırıldığında daha az popülerdir.

SONUÇ

Ruh ve bilinç kavramları insanlık tarihi boyunca büyük ilgi ve tartışma-

⁴⁸ Westphal, *Zihin- Beden Problemi*, 104.

⁴⁹ Demircioğlu, *Makinedeki Hayalet-Zihin Felsefesine Giriş*, 35-36.

⁵⁰ Churchland, *Madde ve Bilinç*, 70.

⁵¹ Heil, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*, 232-234.

lara konu olmuştur. Antik dönemlerde, ruh genellikle ölümsüz bir varlık olarak kabul edilirken, modern çağda bilinç üzerine yoğunlaşan bir anlayış benimsenmiştir. Bu değişimde, bilimin ve felsefenin ilerlemesi, teknolojik gelişmeler ve yeni düşünce akımları etkili olmuştur. Ruh kavramı, genellikle insanın varoluşsal ve metafiziksel yanlarıyla ilişkilendirilir. Ancak, bilimsel ve felsefi gelişmeler, ruh kavramının sorgulanmasına ve yerini bilinç kavramına bırakmasına yol açmıştır. Bilim insanları ve nörobilimciler, insan beyнинin işleyişini inceleyerek zihinsel deneyimlerin nasıl ortaya çıktığını anlamaya çalışmışlardır. Bu çalışmalar, bilinç kavramının merkeze yerleşmesine ve ruh kavramının daha soyut ve spekülâtif bir hâle gelmesine neden olmuştur. Bu süreçte, ruhun öznel ve spekülâtif bir kavram olması nedeniyle bilinç kavramı, daha somut, gözlemlenebilir ve nörofizyolojik temellere dayanan bir yaklaşım olarak tercih edilmeye başlanmıştır. Bilinç, objektif ve bilimsel bir şekilde araştırılabilen bir alan olmuştur.

İnsanlığın zamanla ruh imgesinden bilinç kavramına doğru nasıl bir değişim geçirdiği ruhun ve bilincin tarihi üzerinden incelendi. Bilincin ne olduğunu açıklama noktasında öne sürülen tezleri ruhtan bilince doğru gelişim aşamalarını dikkate alarak tasvir ettik. İnsanlığın erken dönemlerine baktığımızda duyusaldan imgesele, imgeselden de kavramsala doğru bir yolculuğun olduğu görülür. Bu yolculuğun başlangıç noktasında insanın doğrudan duyuları ile yaşamını devam ettirdiği, bununla beraber yaşama bir anlam katmak için de imgeler ürettiği bilinen bir gerçektir. Bu imgeler, ruhu merkeze alarak ortaya çıkmıştır. Bilinç problemine bir başlangıç noktası aranacaksa bunun ruh olduğu söylenebilir. Felsefenin ortaya çıkmasıyla insanlığın imgeselden kavramsala doğru evrildiği bundan dolayı artık ruhun daha sistematik ve kavramsal bir şekilde ele alındığı görülür. Bilim, 17. yüzyılda Batı Avrupa da kendine mahsus bir bakış açısıyla ortaya çıkarak insanı ve evreni imgelerden uzak bir şekilde akıl ve deneyle açıklamaya çalışmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalar ruhtan beyne doğru bir dönüşüm göstermiştir. Bilhassa 19. yüzyıl sonrasında bilim tarihsel süreçte oluşmuş olan tüm imgeleri sorgulamaya başlamıştır. İşte bu noktada insanın bir zihin ve bilinç varlığı olduğu meselesi tartışmaya açılmıştır. Artık insan bir kültür ve ahlâk insanı değil bir akıl ve bilim insanıydı. Bilinç probleminin temelinde evrensel, bilimsel, açıklanabilir bir insana ulaşma ideali bulunmaktadır. Ayrıca insanın her şeyi bilimle açıklayabileceği düşüncesi bulunmaktadır.

Zihin-bilinç tartışmalarının başlangıç noktası olan kartezyen düalizm beyin ve zihni birbirinden ayırarak bilimsel bakış açısının kapılarını açmıştır. Özellikle Daniel Dennett ve Paul-Patricia Churchland'ın çalışmalarında bu bakış açısını görmek mümkündür. Eleyici materyalizm, halk psikolojisinin tamamen elenmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Buradaki problem bilimin tek başına bu süreci anlamlandırmadaki yetersizliğidir. Bilimden sinir-

bilimin verilerini anlamlandırmasını beklemek doğru olmaz. Bu nedenle felsefe, kavramlar aracılığıyla bilimin olgularıyla temas kurarak daha bütünsel bir dünya görüşüne ulaşmanın yollarını aramakla yükümlüdür. Sadece nörobilim alanında yapılan çalışmalarla bilinç problemine bütüncül yaklaşmak mümkün görünmemektedir. Bu aşamada bilinçle ilgili yapılan açıklamalara daha yakından bakmak gerekiyor.

Bilinçle ilgili çalışmaların tek başına felsefe ile yapılması mümkün görünmemektedir. Bunun için multidisipliner bir çalışma yöntemi kullanmak gerekir. Özellikle felsefede, nörobilimlerde, bilişim teknolojilerinde, antropolojide, evrimsel biyolojide uzman olan bilim adamlarının bir araya gelip bilinç meselesini düşünüp tartışmaları daha iyi sonuçlar verebilir. Ruhsal ve bilinçsel fenomenlerin nasıl anlaşıldığı ve birbirleriyle nasıl ilişkilendirildiği sürekli olarak yeniden değerlendirilmeli ve keşfedilmelidir. Bu alandaki ilerlemeler, insanın bilinci ve zihinsel deneyimleri hakkındaki anlayışımızı derinleştirecek ve insanın kendisini anlama yolculuğunda bize yeni ufuklar açacaktır.

KAYNAKÇA

- A. Revensou. *Bilinç Öznelliğin Bilimi*. çev. S. Değirmenci. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- A, Shaffer Jerome. *Zihin Felsefesi Açısından Bilinç, Ruh ve Ötesi*. çev. Turan Koç. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Andrea C. Cavanna - Andrea Nani. *Bilinç Sinirbilimdeki ve Zihin Felsefesindeki Kuramlar*. çev. Berk Çakan. Ankara: Episteme Yayınları, 2021.
- Antonio Damasio. *Zihindeki Benlik, Bilinçli Beynin Gelişimi*. çev. İlhami Buğdaycı. Ankara: Odtü Yayıncılık, 2020.
- Antti Revonsuo. *Bilinç: Öznelliğin Bilimi*. çev. S. Değirmenci. İstanbul: Küre Yayınları, 2016.
- Aristoteles. *Ruh Üzerine*. çev. Zeki Özcan. İstanbul: Alfa Yayınları, 2001.
- Baş, Fatih. "Modern Devletin Açmazı: Dindar Topluma Seküler Sosyal Yapı "Türkiye Örneği". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2021), 407-425.
- Baş, Fatih. *Türkiye'de Merkez Çevre Değişimi ve Sekülerleşme* (Ankara: Serüven Yayınevi, 2023).
- Babür, Betül Çotuksöken-Saffet. *Metinlerle Ortaçağ'da Felsefe*. Ankara: Bilgesu Yay., 2011.
- Catherine Malabou. *Beynimizle Ne Yapmalıyız?* çev. Selim Karlıtekin. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Charles Darwin. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalın. Ankara: Onur Yayınları, 1976.
- Daniel C. Dennett. *Bilinç Açıklanıyor*. çev. Sibel Kibar. İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.
- David, Eagleman. *Beynin Gizli Hayatı*. çev. Zeynep A. Tozar. İstanbul: Domingo Yay., 2013.
- David J. Chalmers. *The Character of Consciousness*. New York: Oxford University Press, 2010.
- Descartes, Rene. *Ruhun Tutkuları*. çev. M. Erşen. İstanbul: Say Yayınları, 2019.
- Erhan Demircioğlu. *Makinedeki Hayalet - Zihin Felsefesine Giriş*. Ankara: Fol Yay. 2021.
- Eric R. Kandel. *Belleğin Peşinde Yeni Bir Zihin Biliminin Doğuşu*. çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2016.
- Fahreddin er-Râzi. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1415.
- Francis, Crick. *Şaşırta Varsayım İnsan Varlığının Temel Sorularına Yanıt Arayışı*. çev. Sabit Say. Ankara: Tübitak Yayınları, 2000.
- Gerald M. Edelman. *Wider Than The Sky: The Phenomenal Gift of Consciousness*. New

- Haven and London: Yale University Press, 2004.
- Güç, Ahmet. "Ruh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/197-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- John Heil. *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş*. çev. Seda Akbıyık - Merve Bilgili. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Jonathan Westphal. *Zihin- Beden Problemi*. çev. Saliha Tuncer Erdem. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2020.
- Katona, Gabor. "The Evolution of the Concept of Psyche from Homer to Aristotle". *Journal of Theoretical and Philosophical Psychology* 22/1 (2002), 28-44.
- M., Edelman, Gerald. *Wider Than The Sky: The Phenomenal Gift of Consciousness*. New Haven and London: Yale University Press, 2004.
- Matthias, Eckoldt. *Beynin ve Zihnin Kısa Tarihi Duygular ve Düşünceler Nasıl Oluşur?* çev. Mehmet Ali Erbak. İstanbul: Say Yayınları, 2018.
- Paul M. Churchland. *Madde ve Bilinç, Zihin Felsefesine Güncel Bir Bakış*. çev. Berkay Ersöz. İstanbul: Alfa Yayınları, 2012.
- Peters, F. E. *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2004.
- Platon. *Phaidon*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2015.
- Platon. *Phaidon ve Menon*. çev. Ahmet Cevizci. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2011.
- Platon. *Timaios*. çev. Erol Güneş - Lütfi Ay. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 2001.
- Rank, Otto. *Psychology and the Soul*. London: The Johns Hopkins University Press, 1998.
- Rohde, Erwin. *Psyche*. New York: Routledge, 2010.
- Rosenthal, David M. *Consciousness and Mind*. New York: Oxford University Press, 2005.
- Snell, Bruno. *The Discovery of the Mind*. New York: Dover Publications, 1982.
- Sultan, Tarlacı. *Bilinç Beyin, Zihin ve Benliğin Keşfi*. İstanbul: Destek Yayınları, 2019.
- Kur'an-ı Kerim Meali*. çev. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: DİB Yay., 2009.
- Taylor, John. *Zihin Kullanma Klavuzu*. çev. Sinan Gürtunca. İstanbul: Sistem Yay., 2009.
- Tevfik Alıcı. *Gerçek Bir Yanılsama: Bilinç*. İstanbul: Metis Yayınları, 2019.
- Thomas Sturm. "Consciousness Regained? Philosophical Arguments for and Against Reductive Physicalism". *Dialogues in Clinical Neuroscience*.
- Von Ditfurth, H. *Bilinç Gökten Düşmedi*. çev. Veysel Atayman. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2007.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Ruh". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: Temmuz 2023.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ruh#1>

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Hüseyin Adem Tülüce.

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.